

«Den første menneskerettighet» i Afrika

KNUT T. GUNDERSEN

Hvordan har statene i Afrika uttrykt religionsfriheten i sine grunnlover og hva har påvirket lovformuleringene i de forskjellige statene? Det er disse to spørsmålene som skal tas opp i det følgende. Men da er det først nødvendig å se på bakgrunnen til lovfestede menneskerettigheter, særlig den religiøse frihet.

Bakgrunn

Det er religionsfriheten som er blitt kalt «den første menneskerettighet». Det henger sammen med grunnlovsutviklingen. I 1787 hadde det nye land i vest, De forente stater, vedtatt verdens første skrevne grunnlov i moderne tid. Men en ting manglet, en seksjon om menneskerettighetene. Den ble vedtatt to år seinere, som et tillegg til det opphavlige dokument. Det aller første punktet – før yringsfrihet og andre rettigheter – gjaldt nettopp religionsfriheten. Denne var igjen inndelt i to punkter, et om skille mellom stat og religionssamfunn og et om frihet til gudsdyrkelse. I amerikansk tankegang er begge sett på som religionsfrihet.¹ I datidens juridiske språk lød «den første menneskerettighet»: «Kongressen skal ikke vedta lover om opprettelse av statsreligion eller lover som forbyr fri religionsutøvelse.»² I europeisk grunnlovstradisjon er det først og fremst den siste delen som blir sett på som religionsfrihet. I Norges grunnlov er til og med statsreligionen lovfestet i samme paragraf to som garanterer alle innbyggerne «fri Religionsøvelse». Men også her kommer religionsfriheten først og lenge før andre friheter i grunnlovsdokumentet.

Den 25. september i 1789 vedtok det amerikanske senatet sin tilleggslov om menneskerettigheter. Dagen derpå, den 26. september, vedtok den nasjonale forsamling i Frankrike sin berømte erklæring om menneskerettighetene. Punkt ti i erklæringen gjaldt religionsfriheten. Men hendingsforløpet i Frankrike var akkurat det motsatte av i USA. Først

kom erklæringen og to år seinere ble Frankrikes første grunnlov vedtatt med erklæringen som en del av grunnloven.

Med De forente stater og Frankrike som forbilder er det blitt vanlig å ha grunnlover i sjølstendige stater, som oftest med en del menneskerettigheter inkludert. Det hører med til sjølstendigheten å ha et enkelt grunnlovsdokument som regulerer landets styreform. Denne grunnloven blir en lovenes lov i og med at den står over alle andre lover. I Nigerias grunnlov av 1960, et forbilde for mange afrikanske grunnlover, står det i første artikkel: «dersom noen annen lov . . . ikke er i samsvar med denne grunnlov, skal denne grunnlov ha forrang og den andre loven skal være ugyldig i den utstrekning den ikke er i samsvar».³

Revolusjoner og statskupp fører som regel til en ny styreform og behov for en ny grunnlov. Frankrikes første grunnlov ble heller ikke av lang varighet. Allerede etter to år ble den skiftet ut mot en ny versjon, og igjen etter to nye år ble landets tredje grunnlov vedtatt. Politiske omveltninger og slitasje over tid har gjort at det er få gamle grunnlover. USAs grunnlov har riktignok forblitt som den første og eldste, med den svenske av 1809 som den nest-eldste og den norske som den tredje-eldste i verden. Disse tre står helt i særstilling i alder, men de har også blitt forandret gjennom tidene. Såleis gikk det hele 150 år før den norske utgaven fikk religionsfriheten grunnlovsfestet i paragraf to: «Alle Indvaanere af Riget have fri Religionsøvelse.»

Etter annen verdenskrig har det skjedd en sterk internasjonalisering av menneskerettighetene. De forente nasjoners charter fra 1945 inneholdt en bestemmelse om å nedsette en kommisjon for slike rettigheter. FN vedtok så i 1948 sin Verdenserklæring om menneskerettighetene, også kalt Den universelle erklæring om menneskerettighetene. I denne omfattende erklæringen ble religionsfriheten uttrykt i klartekst i paragraf 18:

Enhver har rett til tankefrihet, samvittighetsfrihet og religionsfrihet. Denne rett omfatter frihet til å skifte religion eller tro, og frihet, alene eller i fellesskap med andre, offentlig eller privat, til å gi uttrykk for sin religion eller tro i undervisning, utøving, gudstjeneste og i etterleving.

Verdenserklæringen var tiltenkt som en målsetting for FNs medlemsstater og fikk en enorm betydning som en generell modell. Men den var ikke en lov og den var ikke juridisk bindende for medlemsstatene. Derfor måtte innholdet i erklæringen bli utformet i en bindende traktatsform eller konvensjon. Dette ble gjort ved en konvensjon som ble vedtatt av FN i 1966 under navnet Internasjonal konvensjon om sivile og politiske rettigheter. Den trådte i kraft ti år seinere etter at et stort nok antall stater hadde undertegnet dokumentet. Dermed hadde FN oppnådd et for-

pliktende og juridisk bindende dokument for alle stater som signerte. Paragraf 18 i dette dokumentet tilsvarte stort sett innholdet i Verdenserklæringen, men friheten til å skifte religion var utelatt. Derimot var det kommet inn nye punkter om foreldrerettigheter og frihet fra tvang.

I samme epoke som FNs dokumenter om menneskerettighetene ble skrevet, ble det vedtatt flere regionale traktater. Den viktigste i denne sammenheng er Europarådets traktat fra 1950: «Konvensjon om beskyttelse av menneskerettigheter og grunnleggende friheter.» Konvensjonen ble gyldig fra 1953 i de land som undertegnet den og i den grad de ikke hadde reservert seg på enkelte punkter. De ulike internasjonale erklæringer og traktater dannet nesten standardiserte modeller for menneskerettigheter. Når så nye land ble frie med uavhengig statsstyre, har de fleste underskrevet internasjonale konvensjoner, men likevel har de også inkludert en egen seksjon om menneskerettigheter i sine egne grunnlover. Her har de da tilpasset rettighetene til de forhold som finnes i landa.

I Afrika kom den politiske uavhengighet og grunnlovsutviklingen i gang etter at FNs verdenserklæring og Europarådets konvensjon var vedtatt. Før den tid fantes det bare tre nasjonale grunnlover i Afrika.⁴ Men særlig fra 1960 har det kommet nye grunnlover på hele kontinentet og de tilstøtende øyriker. Ulike utgaver av religionsrettigheter forekommer i disse dokumentene. Før disse rettighetene blir omtalt, er det nødvendig å se på Afrikas utvikling fra den tid de europeiske makter delte opp Afrika på Berlinkonferansen i 1884–85 og fram til uavhengige afrikanske stater vedtok sitt eget regionale charter om menneskerettigheter og folkerettigheter i 1981 i Banjul, hovedstaden i Gambia.

Fra Berlin til Banjul

Dagens politiske grenser i Afrika virker ofte tilfeldige. De er jo mye en arv fra kolonitida og siste firedel av forrige århundre. På Berlinkonferansen i 1884–85 ble de europeiske statene enige om delingen av Afrika. De delte kontinentet opp i interesseområder og planla hvordan det var mulig å ekspandere fra kystene mot de indre områdene av kontinentet. Europeerne så på Afrika som et ingenmannsland som kunne overtas og reguleres ut fra europeiske interesser.⁵

Av Afrikas stater er det bare to, Liberia og Etiopia, som ikke har vært europeiske kolonier. De største kolonimaktene kom med tida til å bli: Frankrike, Storbritannia, Belgia og Portugal. Tyskland kom seint med i kappløpet om Afrika. Dessuten gikk de tyske koloniene over på andre hender ved slutten av første verdenskrig.

Den annen verdenskrig forandret lite på kolonigrensene. Så fulgte en

turbulent periode da størstedelen av Afrika oppnådde uavhengighet, enten ved frigjøringskriger eller ved forhandlinger. Og det skjedde raskt. I 1955 var det bare fem uavhengige stater, i 1968 var det blitt hele 42. Først i 1990 ble den siste og 52. stat, Namibia, uavhengig. De nye statene overtok stort sett grensene til koloniområdene. Grensene har også forblitt uendret til tross for at de krysser kulturtradisjoner, språk og religion.⁶ Slike motsetninger har ført til langvarige indre kriger, eller borgerkriger sett fra nasjonalstatens synspunkt. Vi kan nevne Burundi, Nigeria, Tchad og Sudan som eksempel på at nasjonalstaten med sine grenser har overlevd. Det har heller ikke lyktes å slå sammen flere stater til større enheter. Da Organisasjonen for afrikansk enhet ble dannet i 1963, baserte den også sitt charter på fastlåsing av de bestående grenser. President Benjedid av Algerie synes å ha rett da han bemerket i 1983, tjue år etter opprettelsen av organisasjonen: «Grenser eksisterer og ingenting kan forandre det faktum.»⁷

Ved overgang til sjølstyre måtte de nye statene velge språkform. Det var etter måten enkelt i de arabisktalende statene i nord hvor arabisk ble offisielt språk uansett tidligere kolonimakt. Ellers i Afrika er språkforholdene meget kompliserte og de fleste afrikanere snakker flere språk. I kolonitida hadde kolonimaktens språk blitt etablert som felles-språk i administrasjon, utdanning og handel. Resultatet ble at ikke bare grenser, men også språk ble overtatt som en arv fra kolonimaktene. Engelsk ble det offisielle eller et offisielt språk i samtlige land som hadde vært helt under Storbritannia. På samme måte ble fransk offisielt språk i tidligere belgiske kolonier og de franske land som ikke gikk over til arabisk. Liknende utvikling fant sted i de statene som kom ut av portugisisk og spansk kolonistyre. De siste statene er forholdsvis små i folketall og utgjør mindre enn fem prosent av Afrikas befolkning. Det er derfor mulig å snakke om tre dominerende statsspråk i Afrika: arabisk, fransk og engelsk.

På samme måte som en kan snakke om tre store statsspråk, kan vi si at Afrika har tre dominerende religioner: islam, kristendommen og tradisjonelle religioner.⁸ I nord har islam befestet seg som «et lokk» over kontinentet med islamske stater fra Mauritania i vest til Somalia i øst. I de fleste av de ni islamske statene er over 97 prosent av befolkningen muslimer.⁹ Det er her at storparten av araberne i verden bor og arabisk er offisielt språk i de islamske statene, til og med i Somalia hvor arabisk er sidestilt med landets eget språk. Nord-Afrika er såleis et forholdsvis enhetlig område både religiøst, språklig og kulturelt. Islam står også sterkt i mange land som ligger nær de islamske statene. I seks av disse landa er også muslimene i solid flertall. I vårt århundre har islam økt sin

prosentdel av Afrikas befolkning fra omtrent 32 ved århundrets begynnelse til 41 prosent ved inngangen til 90-årene.

De kristne i Afrika har delvis røtter tilbake til oldkirken, slik som i Egypt og i Etiopia. Særlig i forrige århundre gjorde kristne misjonærer en pionerinnsetning som har båret frukter i vårt århundre. Omkring 1900 rekker vi med at under ti prosent av befolkningen var nominelle kristne. Nå, nitti år seinere, er prosenten kommet opp i hele 45. Geografisk befinner de kristne seg mest i den «nedre» delen av Afrika. Mellom denne delen og det islamske «lokket» er det mange stater med betydelig antall av både muslimer og kristne. Misjonsarbeidet har ført til at de kristne er mye oppdelt etter mønster fra europeiske og amerikanske kirkesamfunn. I tillegg er det oppstått en del afrikanske kirkesamfunn.

Økningen i tallet på kristne og muslimer har hovedsakelig skjedd på bekostning av tradisjonelle religioner. Riktignok har den siste gruppen forblitt omtrent konstant i antall i vårt århundre. Men på grunn av folkeveksten – en femdobling til nå – har andelen av befolkningen gått ned fra 58 til 12 prosent. De som praktiserer tradisjonelle religioner, har også hatt en minimal innflytelse i det offentlige liv, inkludert i utformingen av grunnlover med menneskerettigheter.

Religion, språk og tidligere kolonitilknytning har påvirket grunnlovgivningen i den grad at vi kan snakke om tre dominerende trender i Afrika: den arabisk-islamske, den britiske og den franske. Førti stater kommer innenfor disse gruppene. I økende grad har internasjonale erklæringer og konvensjoner virket som en utjevne faktor i utformingen av menneskerettighetene, også den såkalte første rettighet. For Afrikas vedkommende er det Banjul-charteret av 1981 som er det siste viktige fellesdokumentet om menneskerettighetene.

Tre stater fikk sine grunnlover før det internasjonale samfunn var et begrep. Liberias grunnlov av 1847 var Afrikas eneste på 1800-tallet. Landet var opprettet av «heimvendte» amerikanske afrikanere som brukte den amerikanske modellen i religionsfriheten. Den ble erklært i den første artikkel.¹⁰ Dessuten fikk misjonsorganisasjoner spesielle rettigheter til å eie land i forbindelse med sitt arbeid. De samme rettigheter ble gjentatt i grunnlov nummer to, i 1983.¹¹

Liberias tidlige grunnlov ble ikke en modell for andre land i Afrika. Det ble jo ikke dannet sjølstendige stater i forrige århundre. I vårt århundre har Etiopia vært et liknende isolert tilfelle. Landets første grunnlov nevnte ikke religionsrettigheter i det hele tatt. Den andre utgaven fra 1955 lovfestet Den etiopiske ortodokse kirke som statskirke, sjøl om loven tillot alle religioner fri religionsutøvelse.¹² Etter avskaffelsen av keiserdømmet offentliggjorde det nye regimet en grunnlov

i 1986 som fjernet statskirken og garanterte religionsfrihet så lenge den ikke ble brukt i motsetning til statens interesser.¹³

De tidlige grunnlovene i Liberia og i Etiopia fikk ubetydelig innflytelse på lovutviklingen i andre land. Egypt, det tredje land med en tidlig grunnlov, ble en veldig viktig trendsetter som må omtales mer utfyllende.

Det arabisk-islamske området

Den islamske delen, Afrikas «lokk», ledet an i avkoloniseringen. Det gikk riktignok over et halvt hundre år fra det første landet ble fritt til det siste oppnådde sjølstendighet. I den tilsvarende grunnlovsutviklingen fikk religionsrettighetene en forholdsvis enhetlig utforming. Det har heller ikke vært større forandringer i rettighetene når statene har vedtatt nye utgaver av sine grunnlover.

Egypt var foregangslandet blant de ni islamske stater i Afrika. Landet som ikke hadde vært et egentlig koloniland, fikk Afrikas først grunnlov i vårt århundre, i 1923.¹⁴ Der ble islam lovfestet som statsreligion. Samtidig fikk alle borgere samme juridiske, språklige og politiske rettigheter uansett religionstilhørighet. Ifølge artikkel 13 forpliktet staten seg, i samsvar med den etablerte praksis i landet, å beskytte den frie utøvelse av alle religioner og trossamfunn. Det var ett forbehold. Utøvelsen måtte ikke være til skade for offentlig orden og moral. Denne artikkelen tilsvarer en paragraf i den første skrevne grunnlov i den islamske verden, den i Det tyrkiske rike fra 1876.¹⁵

Den toleranse overfor andre religioner som Egypts grunnlov lovfestet, er i samsvar med den islamske lære. Muhammed kjente jo til «Skriftens folk», både jøder og kristne. Slike troende som levde et rett og godt liv, hadde ikke noe å frykte ifølge Koranens sura V, vers 73. Men Koranen er både en religiøs bok og en juridisk bok. Det er nettopp posisjonen til den islamske loven, sharia, som har vært hovedproblemet for lovsystemet i området, inkludert grunnlovene og de rettigheter som er nedfelt i dem. I Egypts grunnlov av 1971 kom det også fram at islamsk lov var en hovedkilde for lovgivningen, men uten at sharia ble gjort til en lov for landet.¹⁶ Andre islamske land har hatt liknende vanskeligheter. Bare ett land, Libya, har helt forkastet grunnlovsidéen. «Den hellige Koran er grunnloven» står det i statserklæringen fra 1977.¹⁷

Med unntak av Libya har de islamske stater stort sett fulgt Egypts eksempel med omsyn til rettigheter på det religiøse området. De har alle grunnlovfestet arabisk som språk og islam som statsreligion. På samme tid garanterer statene fri religionsutøvelse. De øvrige religionsrettig-

heter varierer noe, slik som bruk av andre språk og like politiske og juridiske rettigheter uansett religionstilknytning. En islamsk stat kan i så måte bruke formuleringer som likner mye på artiklene 2 og 4 i den norske grunnloven. I Marokkos grunnlov fra 1972 står det såleis: «Islam er statsreligion. Staten garanterer alle fri religionsutøvelse . . .» Og videre: «Kongen . . . skal våke over respekten for islam . . .»¹⁸

En del av de nyere grunnlover anerkjenner ulike internasjonale erklæringer, inkludert Verdenserklæringen. Anerkjennelsen er ikke juridisk forpliktende, og det synes utenkelig at islamske stater kan lovfeste frihet til å skifte religion, det vil si å forlate islam for å gå over til en annen religion. For frafall strider direkte mot den islamske lære.

De islamske grunnlovene går ut fra at alle borgere tilhører et religions-samfunn. Det kan være problematisk med rettigheter for de som tilhører et ikke-ankjent samfunn eller ikke er medlemmer av noe religions-samfunn. De rettigheter som er lovfestet, synes å være gitt nettopp med tanke på medlemskap i et religionssamfunn og mindre med tanke på mennesker som enkeltindivider.

Samordnet i London

«Den første menneskerettighet» fikk en forholdsvis ensartet utforming i den islamske regionen. Mer bemerkelsesverdig er det at statene i de tidligere britiske områder har utformet sine rettigheter på en meget sammenfallende måte. For disse statene ligger spredt i og utenfor kontinentet. De varierer fra Afrikas største til den minste i folketall. Mange språk tales lokalt og de religiøse forhold er forskjellige. I to tredeler av statene utgjør de kristne flertallet. I ett land, Gambia, er muslimene i flertall og i Sierra Leone er de fleste fremdeles utøvere av tradisjonelle religioner. I Mauritius utgjør hinduene den største folkegruppen.

Til sammen er det femten stater i dagens Afrika som er medlemmer av Samveldet. I tillegg har det vært britisk styre over en del av Kamerun og delvis over andre land. Medlemsstatene i Samveldet har alle beholdt engelsk som et offisielt språk. Det tok tjuetre år før alle statene i denne gruppen oppnådde sjølstendighet. Zimbabwe var den siste i 1980. Framgangsmåten var mye den samme. Afrikanske ledere med kjennskap til engelsk språk og statsforvaltning forhandlet med britiske ledere om overgang til sjølstyre. Fra britisk side møtte ofte de samme juridiske rådgivere og en gjorde bruk av samme regjeringsavdelingen i forhandlingene med de ulike afrikanske land. Forhandlingene om uavhengighet og om ny grunnlov foregikk på samme tid. Fra britisk side

ble det lagt vekt på at overgangen til sjølstyre skulle skje på en juridisk korrekt måte. De nye stater ble bevilget frihet på regjeringsmøter i London. Vanligvis ble både uavhengighetsloven og grunnloven vedtatt på samme regjeringsmøte.

Men Storbritannia har sjøl ikke en egen grunnlov, noe som er nokså enestående i verden i dag. Det finnes en rekke dokumenter som har en sentral plass i britisk forfatningshistorie. Forfatningen er da den måten landets styre er oppbygd og funksjonerer på. Denne tankegangen har satt sitt preg på de stater som oppnådde frihet fra britisk styre. Grunnlovene som ble vedtatt, var skrevet mest mulig uten tvetydigheter, men også ved stor bruk av tekniske faguttrykk som gjør dem vanskelig å lese for menigmann.

Hva så med menneskerettighetene? Ghana, det første landet som ble fritt, hadde intet om religiøse eller andre rettigheter i sin første grunnlov fra frigjøringsåret 1957.¹⁹ Samme året hadde Nigeria, det neste landet som oppnådde frihet, tatt spørsmålet opp på konferansen om sjølstyre og grunnlov. Fellesskapet av kristne samfunn ba minoritetskomitéen uttrykkelig om å få menneskerettigheter nedfelt i grunnloven.²⁰ Komitéen foreslo liknende bestemmelser som de som fantes i den europeiske erklæringen om menneskerettigheter av 1950. Forslaget ble godtatt på forfatningskonferansen i London. Dette var første gangen at en nasjonal grunnlov inkluderte hovedpunktene i den europeiske erklæringen, sjølsagt med de tilpasninger som var nødvendige for forholdene i det føderale Nigeria. Artikkelen om religionsfriheten i denne 1960-grunnloven ble også noe mer utførlig enn i den ti år eldre europeiske erklæringen. Den begynte slik:²¹

Enhver skal ha rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet, inkludert til å skifte religion eller tro, enten alene eller i fellesskap med andre, og offentlig eller privat å gi uttrykk for og utbre sin religion eller tro i gudsdyrkelse, undervisning, utøvelse og overholdelse.

Her er det klart at det er en rettighet å utøve og utbre sin religion, eller evangelisere om en vil. Artikkelen fortsetter med å definere retten til å gi religionsundervisning. Grunnloven beskytter også mot religionstvang og mot uanmodet innblanding av medlemmer fra andre religioner. I tillegg likestilte grunnloven bekreftelse med edsavleggelse.²² Dette siste punktet hadde vært en hjertesak for kvekerne i Storbritannia og i 1889 vedtok parlamentet en lov som likestilte disse to formene. Liknende bestemmelser ble også vanlige i de afrikanske stater som oppnådde sjølstyre fra Storbritannia. Til og med Ghanas første grunnlov inneholdt en sådan bestemmelse enda den ikke inkluderte noen paragraf om menneskerettigheter.

Nigeria ble trendsetteren i de tidligere britiske deler av Afrika. Sierra Leone, det neste landet som ble uavhengig, fulgte Nigerias eksempel ord for ord med omsyn til religionsrettighetene. Liknende bestemmelser kom også inn i grunnlovene i de nye frie statene som fulgte på rekke og rad: Uganda, Kenya, Malawi, Zambia, Botswana, Lesotho, Mauritius, Swaziland, Gambia og endelig Zimbabwe i 1980. Og da hadde Ghana forlenget utferdiget en ny grunnlov i samsvar med Nigerias eksempel. Flere stater, inkludert Nigeria, vedtok nye grunnlover uten å forandre på hovedpunktene i religionsrettighetene. Bare to av de femten statene i den britiske sfære fulgte ikke Nigerias eksempel: Tanzania som mer la vekt på Verdenserklæringen og den vesle øystaten Seychellene, Afrikas minste i folketall.

«Fransk grunnlovsmor»

Storbritannia var den kolonimakten som rådde over det største antall afrikanere. Frankrike derimot styrte over de største områder, og det største antall stater har oppstått i det tidligere franske Afrika. Dette gjelder tjue stater. Da er Kamerun medregnet, et land som også omfatter en mindre del som tidligere var britisk. Ved overgang til sjølstyre ble fem av disse statene arabisk-islamske og er omskrevet i den sammenheng. Av de andre statene utgjør muslimene flertallet i fem land og den største gruppen i ett. De kristne er i flertall i fem land, mens utøvere av tradisjonelle religioner er i flertall i ett land og er den største gruppen i tre andre land.

I kolonitida forsøkte Frankrike å innpasse afrikanerne i den franske kultur slik at de kunne bli en del av den franske nasjon. Denne assimilasjonspolitikken medførte ettertrykk på fransk språk og væremåte. En liten minoritet oppfylte disse kravene og ble franske statsborgere. Fra 1946 opphørte formelt kolonitida. Koloniland ble «oversjøiske områder» innenfor den nye franske union. Innbyggerne ble franske borgere. Frankrike påtok seg å lede de ulike folkene fram mot frihet og demokratisk sjølstyre.

Det kom til å skje meget raskt. Etter ti år gikk unionen over til den nye Communauté eller Fellesskap.²³ Medlemskap i Fellesskapet skulle være frivillig og etter avstemning. Bare Guinea valgte å stå utenfor og ble dermed en helt uavhengig stat. For de andre landa innebar det at Frankrikes grunnlov fra 1958 ble gyldig for Fellesskapets medlemsrepublikker. I løpet av noen få måneder lagde samtlige republikker også sine egne grunnlover med bestemmelser over saksområder som ikke var forbeholdt Fellesskapets ansvarsområde. Likheten mellom den franske

utgave og de afrikanske var slående. En grunnlovsekspert beskriver den slik: «Kort sagt er det en grunnlovsmor, nemlig den franske grunnlov. Barna som viser slik besynderlig likhet med henne, er grunnlovene til de oversjøiske republikker.»²⁴

Dette gjaldt også religionsrettighetene. I likhet med en del tidligere franske grunnlover hadde 1958-utgaven inkludert prinsippene fra erklæringen om menneskerettigheter i 1789. Her var religionsfriheten tiltenkt enkeltindividet og den ble uttrykt i en kort og avdempet form: «Ingen skal bli foruroliget på grunn av sine meninger, heller ikke sine religiøse meninger så lenge deres utøvelse ikke forstyrrer den offentlige og lovfestede orden.»²⁵ Den nye grunnloven i Fellesskapet erklærte også at staten var sekulær, men skulle respektere alle trosoppfatninger og sikre likhet for loven uansett herkomst, religion eller rase.

Fellesskapets republikker vedtok stort sett de samme rettigheter som «grunnlovsmoren» hadde lovfestet. Senegal, den tidligere mønsterkolonien, lagde den fyldigste liste av rettigheter. Her ble den frie utvikling av religiøse institusjoner og sammenslutninger garantert uten statlig innblanding. Dessuten ble deres utdanning anerkjent.²⁶

Men afrikanerne ville ikke være franske. Verken assimiliasjonen i kolonitida, fransk borgerskap i unionstida eller delvis sjølstyre innenfor Fellesskapet ble i lengden godtatt i noe område i Afrika. Allerede i 1960 overførte Frankrike makten ved traktat til de oversjøiske republikkene. De ble dermed uavhengige og kunne vedta sine egne grunnlover på en fri måte. Madagaskar ventet helt til 1972 med å vedta sin egen utgave. Men seks stater vedtok nye grunnlover i frigjøringsåret og tre andre i det påfølgende år.

Og her er det grunnlovene fra Fellesskapets tid fikk sin store betydning. De ble modeller og formidlet bestemmelsene om religionsrettighetene i grunnlovene etter frigjøringen. De ble nedfelt i forordet eller de aller første artiklene. Det gjaldt respekten for den franske erklæringen fra 1789 og for Verdenserklæringen fra 1948. Særlig i de seinere grunnlover finner vi at Verdenserklæringen er medtatt mens 1789-erklæringen er falt ut i noen dokumenter.

Av de tjue statene som vant sin frihet fra Frankrike, ble fem islamske og ble tilknyttet den islamske tradisjon. De øvrige femten stater har ofte erklært seg som sekulære i sine grunnlover. De garanterer vanligvis trosfrihet eller retten til å utøve sin tro. Det er vanlig å nedfelle at lovene gjelder likt for alle uansett tro og visse andre kategorier som rase, språk, kjønn og herkomst. I noen grunnlover er religiøse grupperinger garantert rett til egne skolesystemer. Og i en del tilfeller er det spesifisert at ingen skal bli hindret i sitt arbeid på grunn av sin tro. I det hele er det korte

opprekninger av religiøse rettigheter i de korte grunnlovsdokumentene i disse statene. I så måte har de holdt seg nær til de franske forbilder.

Sammenfatning

To grupper land er ikke inkludert i det forutgående. Den første gruppen består av tre stater som oppnådde sin uavhengighet fra belgisk styre etter store indre og ytre konflikter. De tre statene, med Zaire i spissen, ligger geografisk nær hverandre, har alle en klar majoritet av kristne innbyggere og de valgte fransk som et offisielt språk. I sine grunnlover gav de alle sin tilslutning til FNs menneskerettighetserklæring. De garanterte fri utøvelse av religion og de ville sikre de religiøse samfunn frihet fra statlig innflytelse. I fire ulike grunnlovsutgaver erklærte Zaire såleis at det ikke skulle forekomme statsreligion i landet.

Den andre gruppen består av fem stater som hadde vært portugisiske kolonier, tre av dem har mindre enn en million innbyggere. De to andre, Angola og Mosambik, fikk sin uavhengighet etter lange frigjøringskriger. De var begge påvirket av kommunistisk grunnlovstradisjon og framhevet i sine grunnlover at de religiøse aktivitetene måtte være i samsvar med statens øvrige lover. Mosambik inkluderte også friheten til å la være å utøve en religion.²⁷ Ellers inkluderte de to statene i sine dokumenter frihet til å praktisere sin religion og la vekt på det absolutte skille mellom stat og religion, noe som er felles for kommunistisk og amerikansk grunnlovstenkning.

De fem statene som hadde vært portugisiske kolonier, valgte alle de tidligere koloniherrers språk som offisielt språk. De aller fleste land i Afrika gjorde det samme. Vi har også sett hvordan arven fra kolonitida påvirket utformingen av de religiøse menneskerettighetene i grunnlovene. Det resulterte i tre større grupperinger. Det islamske «løkket» i nord hadde først vært under ottomansk styre, seinere under europeisk. Disse landa gjorde bruk av den ottomanske grunnlovsmodellen fra 1876. De statene som hadde vært britiske kolonier, fikk sine rettigheter samordnet i London og utformet etter Europarådets traktat med Nigeria som innfallspport. De statene som hadde vært i den franske union, uttrykte sin respekt for den tidlige franske erklæringen om menneskerettighetene og for seinere internasjonale erklæringer.

Vi kan si at to faktorer har i særlig grad påvirket utformingen av menneskerettighetene i Afrika. Den ene er nettopp arven fra kolonitida. Den andre er de internasjonale erklæringer og konvensjoner, først og fremst FNs erklæring om menneskerettighetene, de to seinere konvensjoner og Europarådets traktat. I Afrika pågikk det fra frigjøringsstida en

utvikling av bevisstheten om nasjonalstaten og samtidig om Afrika som en enhet, bestående av hele kontinentet, Madagaskar og de mindre øysamfunn. Da Organisasjonen for Afrikas enhet ble dannet i 1963, fastlåste den nasjonalstatenes posisjon samtidig som organisasjonen ble en felles røst for Afrika. I charteret fra den tid ble det uttrykt respekt for prinsippene i FNs menneskerettighetserklæring. I 1981, i Banjul, hadde organisasjonen arbeidet seg fram til en egen erklæring under navnet «Afrikansk charter om menneske- og folkerettigheter».²⁸ Her ble «den første menneskerettighet» nedfelt på en mer moderat og kortere måte enn i de andre internasjonale dokumenter. I artikkel 8 står det:

Samvittighetsfrihet, religionsbekjennelse og fri religionsutøving garanteres. Ingen skal, innenfor lov og orden, bli utsatt for begrensninger i utøvingen av disse friheter.

Afrika som en enhet og omtrent alle av de 52 statene har vedtatt mer eller mindre fyldige utgaver av «den første menneskerettighet» i positiv lovs form.²⁹ Derimot er skille mellom stat og religion sjelden grunnlovsfestet, sjøl om det i realiteten er slikt skille i alle ikke-muslimske land.

Som «lovenes lov» kan grunnloven med sin religionsfrihet og andre menneskerettigheter ha en enestående betydning i et lands historie. Men det viktige spørsmålet forblir i Afrika, som ellers i verden, hvorvidt grunnlovene med sine vedtatte friheter styrer de styrende makter eller de ulike statsmakter setter seg utover grunnlovene.

NOTER

1. Anson P. Stokes: *Church and State in the United States*. Bind I. New York 1950. S. 28.
2. Egen oversettelse her og ellers.
3. Federation of Nigeria: *Annual Volume of the Laws of The Federation of Nigeria 1960*. Lagos u.d., s. 221f.
4. Liberias grunnlov fra 1847, den egyptiske fra 1923 og den etiopiske fra 1931. Her ser en da bort fra slike grunnlovsdokumenter som den fra Orange fristaten av 1854 og den fra Den sør-afrikanske republikk fra 1858.
5. Såleis ble et stort landområde på Afrikas østkyst overført til Storbritannia fra Tyskland i vederlag fra Helgoland, en øy utenfor Hamburg på mindre enn en kvadratkilometer. Se Ian Brownlie: *African Boundaries: A Legal and Diplomatic Encyclopaedia*. London 1979. S. 924–5, 985 og 1075.
6. Professor Asiwaju fra Nigeria har undersøkt de over hundre internasjonale grensene i Afrika. Han fant at samtlige grenser skiller folk og lokalsamfunn med samme kultur. *Africa Now*. Mai 1985. S. 37.
7. *Africa*. Nr. 141. Mai 1983. S. 31.
8. Navnet på Geoffrey Parrinders bok er *Africa's Three Religions*. London 1976.

9. Tallmaterialet i det følgende bygger mest på *World Christian Encyclopedia*. Nairobi 1982. Passim.
 10. *British and Foreign State Papers*. Bind 35.
 11. *Constitutions of the Countries of the World*. Liberia Special Supplement. New York. Juni 1984.
 12. Amos J. Peaslee (red.): *Constitutions of Nations*. Bind I. New Hampshire 1950. Art. 40, 126–7.
 13. *Constitutions of the Countries of the World*. New York. Desember 1986.
 14. Peaslee: *op.cit.* Bind I.
 15. Demetrius Nicolaidis: *Appendice a la Législation Ottomane*. Constantinople 1878. S. 7–25.
 16. Amos J. Peaslee (red.): *Constitutions of Nations*. Rev. 4. utg. Bind I. Haag 1974.
 17. *Constitutions of the Countries of the World*. Supplement Libya. New York. November 1981.
 18. Peaslee: *op.cit.* 4. utg. Bind I.
 19. Supplement No. 10, *Gold Coast Gazette* No. 13, February 25, 1957. Accra, Ghana.
 20. S. A. Oretuyi: «The Nigerian Attempt to Secure Legal Representation by a Bill of Rights», *East African Law Review*. Bind XII, Nr. 1, 1976. S. 84.
 21. Federation of Nigeria: *Annual Volume of the Laws of The Federation of Nigeria 1960*. Art. 23.
 22. Artikkel 154.
 23. For øvrig et navneforslag fra Madagaskars Tsiranana. *Revue juridique et politique d'outre-mer*. Bind 14. 1960. S. 17.
 24. P. F. Gonidec: *Constitutions des états de la communauté*. Paris 1959. S. 6–7.
 25. Frank M. Anderson: *The Constitutions and other Select Documents Illustrative of the History of France 1789–1901*. Minneapolis 1904.
 26. Senegal leder suverent i Afrika med å ivareta menneskerettighetene ifølge en opprekning. Se Charles Humana: *World Human Rights*. London 1983. Tabell s. 24–25.
 27. *Constitutions of the Countries of the World*. Mozambique Special Supplement. New York. Mars 1979. Art. 33.
 28. Tekst i Claude E. Welch og Ronald I Meltzer (red.): *Human Rights and Development in Africa*. Albany, N. Y. 1984.
 29. Også Afrikas nyeste stat Namibia inkluderer i få ord religionsfriheten mellom fundamentale friheter i *The Constitution of the Republic of Namibia*. Windhoek, Namibia/1990/. Art. 21.
- Knut T. Gundersen*, f. 1922, Ph.D. 1956. Professor Luther College, Iowa, 1959–1972, førsteamanuensis, Møre og Romsdal distriktshøgskole, Volda, 1972–1989.

“The first human right” in Africa

The main focus of the article is the question of religious freedom, the “first human right”. After a general review of the idea of human rights, the author describes the development in Africa, focusing on three areas, the Arabic-Islamic region, regions that were or are related to Great Britain, and regions related to France. Two factors particularly influenced questions of human rights: the legacy from the colonial period, and the influence of international legislation on human rights.